

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

URDU DİLİNDƏ SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB SONQOŞMALAR

İxtisas: 5711.01 – İran dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Amalya Arif qızı Paşayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünaslıq fakültəsinin Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasında (əvvəlki adı: İran filologiyası) yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru
Şəfəq Ənvər qızı Əlibəyli

Rəsmi opponetlər: akademik
Muxtar Kazım oğlu İmanov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zivər Hüseyn qızı Hüseynli Baylan

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aynurə Aydın qızı Əliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BFD 1.06/2 olan Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Pakistan İslam Respublikası Azərbaycanın müstəqilliyini ən tez tanıyan və ölkəmizlə ən sıx mədəni və iqtisadi əlaqələri olan dövlətlərdən biridir. Pakistan həm də iqtisadi və hərbi cəhətdən Asiya qitəsində ən qüdrətli dövlətlərdən biri sayılır. Təsadüfi deyil ki, ölkəmizdə Pakistanla əlaqələr həmişə prioritet sahələrdən olmuşdur. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Ermənistanın növbəti təxribatı nəticəsində başlanan əks-hücum əməliyyatlarının elə ilk günündən Pakistan Azərbaycanın yanında olub, 30 ildən bəri işğal altında qalan torpaqlarımızın azad edilməsi uğrunda aparılan müqəddəs savaşda daim Azərbaycanın haqq işini və ədalətli mübarizəsini dəstəkləyib. Urdu dili 2001-ci ildən Bakı Dövlət Universitetində tədris olunur. Hər iki ölkədə - həm Azərbaycanda Pakistan İslam Respublikasının səfirliyi, həm də Azərbaycanın Pakistan İslam Respublikasında səfirliyi fəaliyyət göstərir. Ölkələrimiz arasında həm iqtisadi, həm də mədəni səviyyədə gözəl münasibətlər formalaşmışdır. Bu mənada urdu dilinin qrammatikası ilə bağlı tədqiqatların aparılması müasir şərqşünaslıq elmi ilə yanaşı, ümumilikdə dilçiliyimiz üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Urdu (اردو) dili, həmçinin ləşkəri – yəni ordu) dili Hind-Avropa dil ailəsinin Hind-İran qrupuna aid dillərdən biridir və Hindistanın 22 rəsmi dilindən biri hesab edilir. Bu dil XIII əsrdə Hindistan ərazisində hindi dili ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində formalaşmışdır. Urdu dili ingilis dili ilə bərabər Pakistanın rəsmi iki dilindən biridir. Maraqlıdır ki, Pakistan əhalisinin yalnız yeddi faizi bu dili öz ana dili hesab edir. Buna səbəb isə heç şübhəsiz, Pakistanın etnik mənzərəsidir. Belə ki, *“Pakistanın min illər ərzində bu ərazilərə gələn çoxlu etnik qruplar (pəncablular, puştunlar, sinqlər, bəluclar, mühacirlər) yaşamışlar.”* Ən böyük qrup olan pəncablular ölkə əhalisinin 45%-ni təşkil edir, onların dili daha geniş yayılmışdır. İkinci yerdə olan puştunlar sinqlərlə birlikdə əhalinin 30%-ni təşkil edir. Müstəqillik əldə etdikdən

sonra Hindistandan köçüb gələn müsəlmanlar və onların nəsilləri urdu dilində danışır və mühacirlər adlanırlar.”¹

Hindistanda isə təxminən 50 milyon insan urdu dilində danışır. Rəsmi məlumatlara görə, dünyada 63.431.800 nəfər urdu dilini öz ana dili hesab edir. Türk dillərində olan “ordu” sözündən yarandığından, bu dilə ordu dili də deyilir. Əslində, Hindistanda yaşayan müsəlmanlar tərəfindən istifadə edilən bu dil Hindistanın rəsmi dillərindən biri olan hindi dilinə çox bənzəsə də, bu dildən fərqli olaraq ərəb əlifbası ilə yazılır və burada ərəb, türk, monqol və fars dillərindən alınma xeyli söz və ifadələr vardır. *“Hindi dilinə sanskrit elementlərinin təsiri Hindistan və Pakistanın ayrılmasından sonra daha da artdı”*² Bu dilin tarixi inkişafı ilə bağlı onu söyləyə bilərik ki, urdu dili - ərəb, fars, puştı, türk, hind dillərinin və bəzi yerli Hindistan dialektlərinin təsirinə uğramışdır. Tarixdən də məlumdur ki, müsəlmanlar Hindistanı min ilə yaxın bir dövr ərzində idarə etmişlər və orduda müxtəlif milliyyətlərə məxsus əsgərlər var idi. Bu əsgərlərin yerlilərlə ünsiyyəti nəticəsində isə yeni bir dil yarandı ki, bu dili də “urdu”, yəni ordunun dili adlandırdılar. Bu yeni dil müsəlman əsgərlərinin qədim Hindistanı zəbt edərkən öz aralarında danışdıqları ortaq ünsiyyət vasitəsi idi. Bu dil uzun müddət ünsiyyət dili kimi qaldığından onunla bağlı bədii ədəbiyyat da yaranmadı və yalnız XIII əsrdən bu dildə ilk bədii ədəbiyyat yaranmağa başladı. Artıq XVII əsrdə bu dil saray dilinə çevrildi və təbii olaraq XVIII əsrdə urdu dili bu ərazilərdə hakim dil olan fars dilini üstələyə bildi. Urdu dili ilə bağlı yazılan ciddi tədqiqatlara isə biz yalnız XX əsrdə rast gələ bilərik. Şübhəsiz, bu sahədə həm Avropa dilçilərinin, həm də keçmiş SSRİ, o cümlədən, rus dilçilərinin sanballı tədqiqatları mövcuddur.

Keçmiş SSRİ və müasir Rusiyada yazılmış A.A.Davidovanın “Urdu dili dərsliyi” (II hissə)³, A.A.Davidovanın “Urdu dili

---

¹ Eminov, Z., Səmədov, Q. Coğrafiya ensiklopediyası / .Z.Eminov.,Q.Səmədov. İki cildə. II kitab – Bakı: Çayıoğlu Multimediya, – 2012. – 368 s.

² Kərimov, A. Qədim Hind mədəniyyəti / A.Kərimov. – Bakı: Adiloğlu, – 2008. – s.172, - s.164.

³ Давидова, А.А. Учебник языка урду / Давидова А.А. Часть 2. - Москва: Наука, - 1970, -356 с.

dərsliyi”⁴ Z.M.Dımşıçin “Urdu dili”⁵, Z.M.Dımşıçin “Urdu dilinin qrammatikası”⁶, Q.Daşenkonun “Urdu dili dərsliyi” (iki hissə)⁷, B.Klyüevin “Urdu dilinin praktik dərsliyi”⁸ adlı kitabları daha məşhur olmuşdur. Bura, əlbəttə, Özbəkistanda 1988-ci ildə nəşr olunmuş R.Məhəmmədcanovun “Urdu dili dərsliyi”ni⁹ də əlavə etmək lazımdır.

Avropa və ABŞ-da da urdu dili ilə bağlı xeyli iş görülmüşdür. Bu işə hələ XIX əsrdə başlanılmışdır. Bu sahədə C.Plattsin “Hindustani və ya urdu dili”¹⁰, C.Dousonun “Urdu və ya hindustani dilinin qrammatikası”¹¹, D.Younqun “Urdu dilinin qrammatikası”¹², R.Şmidtin “Urdu: ümumi qrammatika”¹³ və digər bu kimi əsərlər çap edilmişdir. Urdu dili və onun tədqiqi bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. 2011-ci ildə Şamsur Rahman Faruqinin “Erkən urdu ədəbi mədəniyyəti və tarixi”¹⁴ kitabı ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur.

---

⁴ Давидова, А.А. Учебник языка урду / А.А. Давидова. - Москва: Восточная литература, - 2003. - 400 с.

⁵ Дымщиц З. М. Язык урду / З.М.Дымщиц. - Москва: Издательство Восточной литературы, - 1962. -143 с.

⁶ Дымщиц, З.М. Грамматика языка урду / З.М.Дымщиц. - Москва: Восточная литература. -2001. - 590 с.

⁷ Дашенко, Г. М.Учебник языка урду / Г. М .Дашенко, В 2-х частях. Часть первая. - Москва: Orientalist, Издатель Степаненко, 2003, -388 с.; Дашенко Г.М. Учебник языка урду / Г. М .Дашенко. В 2-х частях. Часть вторая. - Москва: Orientalist, Издатель Степаненко, - 2004. - 420 с.

⁸ Клюев, Б. Практический учебник урду / Б.Клюев. - Москва: Издательство литературы на иностранных языках, - 1962. 431 с.

⁹ Мухамеджанов, Р. Учебник языка урду / Р.Мухамеджанов. – Ташкент: - 1988. -231 с.

¹⁰ Platts, J.T. A grammar of the Hindustani or urdu language / Platts. J.T – Oxford: - 1874. - 399 p.

¹¹ Dowson, J.A. Grammar of the urdu or hindustani language/ J.A.Dowson, - London: - 1908. - 280 p.

¹² Young, D. Urdu grammar / D.Young - USA Createspace: – 2014 -.174 p.

¹³ Schmidt, R.L. Urdu: An Essential Grammar / R.L. Schmidt.– Routledge: -1999. - 320 p.

¹⁴ Shamsur, Rahman Faruqi. Early Urdu literature, culture and history / Shamsur R.F - Oxford University Press, - 2001. - 212 p.

Pakistanda da urdu dilinin əcnəbilər tərəfindən öyrənilməsi üçün keyli işlər görülmüşdür. Bu məqsədlə A.Asani və S.Hyderin hazırladıqları “Gəlin urdu dilini öyrənək”¹⁵ kitabı daha məşhurdur.

Türkiyədə də urdu dilinin tədqiqi sahəsində bir sıra əsərlər yazılmış və yazılmaqdadır. 2007-ci ildə Nuriyə Bilik və Nuray Özenç tərəfindən “Urdu dilinin qrammatikası”¹⁶ adlı əsər yazılmışdır. Eyni ildə Durmuş Bulqur tərəfindən urdu dilinin qrammatikası barədə başqa bir əsər də yazılmışdır.¹⁷

Azərbaycanda da urdu dilinə böyük maraq olmasına və bu dilinin tədqiqinə ehtiyac duyulmasına rəğmən 2010-cu ilə qədər Azərbaycan dilində bu sahədə heç bir əsər, dərslik və ya dərs vəsaiti yazılmamışdır. A.Kərimovun 2010-cu ildə müəllifi olduğu “Urdu dilinin qrammatikası”¹⁸ əsəri Azərbaycanda urdu dili sahəsində ilk sanballı əsərdir.

Hind-İran dillərində həm önqoşmalar, həm də sonqoşmalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu həm də onunla izah oluna bilər ki, hələ lap qədim dövrlərdən başlayaraq bu dillərin Avesta və sanskritdə yer alan qədim formaları olan çoxhallı sistem tədricən dağılır. Müasir Hind-ari və İran dillərinin əksəriyyətində ya hal sistemi ümumiyyətlə yoxdur, ya da onlarda iki, üç hal qalmışdır. Hal münasibətlərini isə bu dillərdə önqoşmalar və sonqoşmalar ifadə edir. Bu hal özünü urdu dilində də göstərir. Digər Hind-İran dillərindən fərqli olaraq urdu dilində önqoşmalar aktiv işlənmişdir. Bu səbəbdən də sonqoşmalar morfoloji xüsusiyyətlərlə yanaşı, həm də sintaktik rola da malik olur və demək olar ki, dildəki sintaktik yükün əsas hissəsi sonqoşmaların üzərinə düşür. Bu mənada urdu dilində sonqoşmaların tədqiqi olduqca aktualdır. Digər tərəfdən bu dildə sonqoşmaların tədqiqi digər Hind-İran dillərinin öyrənilməsində də mühüm rol oynaya bilər.

---

¹⁵ Asani, A.S., Hyder, S.A. Let us learn urdu. / Lessons in urdu script and basic urdu reader A book for foreigners, Pakistan: Urdu bazar, - 120 p.

¹⁶ Bilik, N., Özenç, N. Urdu dili grameri / – Konya: Literatürk, – 2007. – 383 s.

¹⁷ Bulgur, D. Urdu dili ve grameri / D.Bulgur. Konya: Tabletyayınları, - 2007. – s. 281

¹⁸ Kərimov, A. Urdu dilinin qrammatikası / A.Kərimov. - Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, - 2010. – s.398

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ilk növbədə müasir urdu dilində yazılmış bədii əsərlər, canlı danışıqı özündə ehtiva edən bədii filmlərin dili, urdu dilində sonqoşmalar haqqında tədqiqat aparmış pakistan, rus, türk, özbək və ingilis alimlərinin əsərlərindəki şərh və müqayisəli təhlillər, tədqiqatın predmeti isə müasir urdu dilində işlənən sadə və mürəkkəb sonqoşmalardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Qeyd olunduğu kimi, Hind-ari və Hind-İran dillərində sonqoşmalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu dillərində sonqoşmalar Azərbaycan dili üçün hal şəkilçilərinin oynadığı rolu oynayır. Bu səbəbdən də urdu dilində sonqoşmaların cümlədə işlənmə xüsusiyyətlərinin araşdırılması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Urdu dilində sonqoşmaların xüsusiyyətlərini bilmədən bu dilin mexanizmini müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Tədqiqat işində məqsəd urdu dilində işlənən sonqoşmaların qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Bu məsələnin tədqiqi baxımından qarşıda duran vəzifələr aşağıdakılardır:

- Urdu dilində sonqoşma sistemi və onun tədqiqi tarixinə təhlil etmək, bu sahədə elmi tədqiqat aparən dünya dilçilərinin bu məsələyə münasibətini araşdırmaq;

- Hind-İran dillərində sonqoşma sisteminin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, urdu dili ilə digər dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini təyin etmək;

- Urdu dilində sonqoşmaların tədqiqi tarixinə nəzər salmaq;

- Urdu dilində sonqoşmaların məna növləri müəyyənləşdirmək;

- Urdu dilində işlənən sonqoşmaların quruluşa növlərini təyin etmək;

- Urdu dilində sadə sonqoşmaların əsas linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

- Urdu dilində sadə sonqoşmaların qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq etmək;

- Urdu dilində sadə sonqoşmaların yaratdığı məna münasibətlərini müəyyən etmək;

- Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmaları tədqiqata cəlb etmək;

- Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmaların əsas qrammatik

xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmaların yaratdığı məna münasibətlərini tədqiq etmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsviri, tarixi müqayisəli və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində müdafiəyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

- Sonqoşmalar Hind-İran dillərində, o cümlədən urdu dilində də spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

-Urdu dilində sadə sonqoşmalar hal şəkilçilərinin funksiyalarını icra edirlər. Bu sonqoşmalar urdu dili ilə yanaşı hind dilində də çox geniş istifadə olunur.

- Urdu dilində yalnız mürəkkəb sonqoşmalar deyil, həm də tərkibi sonqoşmalar məna münasibətlərini ifadə etmə qabiliyyətinə malikdir. Tərkibi sonqoşmalar iki sadə və ya sadə və mürəkkəb sonqoşmaların birləşməsindən yaranırlar.

-Urdu dilində müəyyən semantik qrupa aid edilən sonqoşma konstruksiyaları digər məna qruplarına da aid edilə bilər. Bu bir sonqoşmanın bir neçə mənanın ifadə olunmasında iştirak edə bilməsi ilə bağlıdır. Eyni bir sonqoşma polisemiya nəticəsində bir neçə qrupda iştirak edə bilər.

-Sonqoşmaların işləndiyi qrammatik hallar arasında ən çox yayılmış hal yiyəlik halıdır.

-Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmalar məkan-zaman əlaqələrinin, o cümlədən digər növ münasibətlər kateqoriyasına daxil edilən anlayışların ifadəsində həlledici rolə malikdirlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq urdu dilində işlənən sadə sonqoşmalar, onların əsas qrammatik, linqvistik xüsusiyyətləri geniş formada tədqiqata cəlb olunmuşdur. Həmçinin ilk dəfə olaraq müasir Pakistan yazıçılarının əsərlərində işlənmiş sonqoşmalar Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Mürəkkəb sonqoşmaların cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri də Şərqsünaslıq sahəsində ilk dəfə olaraq araşdırmaya cəlb edilmişdir. Bununla yanaşı ilk dəfə olaraq tədqiqat işində vasitəli halda olan, ayrılıqda məna kəsb etməyən əvəzlilərin

sonqoşmalarla birləşməsi zamanı daşdığı mənalar zəngin faktlarla araşdırılmışdır.

Sadə və mürəkkəb sonqoşmaların yaratdığı mənə münasibətlərinin müəyyən olunaraq sonqoşmaların tədqiqi tarixinə nəzər salınmış və bu sahədə yazılmış müxtəlif əsərlərdən istifadə olunaraq müqayisəli təhlillərin aparılması tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən başlıca amillərdəndir.

Cümlədə mübtədə, xəbər və tamamlığın uzlaşmasında əvəzolunmaz rolu olan, yalnız keçmiş zaman formalarında istifadə olunan “ ن - ne “ sonqoşmasının işlənmə prinsipləri də sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti Hind-İran, o cümlədən Hind-Avropa dillərinin önqoşma və sonqoşma sisteminin öyrənilməsində gələcəkdə mənbə olmasıdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ali məktəblərin urdu dili tədris olunan fakültələrinin bakalavr və magistr pillələrində bu dillə bağlı fənlərin tədrisində metodik vəsait kimi də istifadə olunmasıdır. Həmçinin gələcəkdə aparılacaq elmi tədqiqat işləri üçün yararlı mənbə ola bilər.

Praktiki cəhətdən isə bu dildə nitqi düzgün anlamaq və öz fikirlərini qrammatik cəhətdən daha səlis və dolğun ifadə etmək bacarığı, həmsöhbəti ilə danışığı davam etdirmək, dialoqların daha kamil qurulması, şifahi və yazılı tərcümə zamanı professional tərcümənin yerinə yetirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aprobasiyası və tətbiqi: Tədqiqatın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, Azərbaycanda, Pakistanda, Ukrayna və Rusiyada keçirilmiş beynəlxalq elmi konfranslarda edilmiş məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsinin Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasında (əvvəlki adı: İran filologiyası kafedrası) yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, və

ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” hissəsi 7 səhifə, I fəsil 32 səhifə, II fəsil 49 səhifə, III fəsil 38 səhifə, “Nəticə” hissəsi 3 səhifə olmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı xaric 201,041 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənəldirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın *birinci fəsl* *“Urdu dilində sonqoşma sistemi və onun tədqiqi tarixi”* adlanır. Fəsil üç paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqraf *“Hind-İran dillərində sonqoşma sistemi”* adlanır. Məlumdur ki, qoşmalar dildə daha çox sintaktik funksiya yerinə yetirir və müxtəlif sintaktik əlaqələrin yaranmasında da xüsusi rola malik olurlar. Qoşmaların önşəkilçi olmayan dillərdə də işləndiyini qeyd edən A.Reformatski yazır: *“O dillərdə ki, önşəkilçilər yoxdur, o dillərdə adətən önqoşmalar da olmur, onları önqoşma funksiyası olan, amma sözüün sonunda gələn köməkçi sözlər, sonqoşmalar əvəz edir; məsələn, tramvayda rus dilində önqoşma ilə yazılan “Мечто для демеу” yazısı Azərbaycan dilində “Balalar üçün yer” sonqoşması ilə işlənir ki, burada “üçün” sonqoşmadır.”*¹⁹

Dildə önqoşma və sonqoşmaların işlənməsi məsələsinə münasibət birmənalı deyil. Bir çox dilçilər ümumiyyətlə, qoşmaları köməkçi adlar kateqoriyasına aid edirlər. İran dillərində həm önqoşmaların, həm də sonqoşmaların müstəqil sözlərdən törəndiyi

---

¹⁹ Реформатский, А.А. Введение в языковедение / А.А.Реформатский Москва: Аспект Пресс, – 2001. – 536 с., s.295

qeyd olunur. “*Qədim İran önqoşmaları və sonqoşmaları öz xarakterinə görə öz böyük mənada başlanğıclarını götürdükləri tamhüquqlu sözlərə - zərflərə yaxın idilər*”²⁰.

İran dillərinin sonrakı inkişafında isə müəyyən fərqliliklər meydana gəlir. Belə ki, bəzi dillərdə önqoşmalar itir və yalnız sonqoşmalar işlənir, bəzi dillərdə isə qədimdə olduğu kimi həm önqoşmalar, həm də sonqoşmalar öz işləkliyi saxlayırlar. Fars dilində hal münasibətlərinin yaranmasından danışıarkən A.Kərimov yazır: “*Klassik fars dilində təsirlik halın ifadə vasitələrini müasir fars dilinə də aid etmək olar, lakin təbii ki, burada bir sıra fərqlər də nəzərə çarpır. Müasir fars dilində klassik fars dilindən fərqli olaraq, “۱” sonqoşmasının vasitəsiz tamamlıqla işlənilməməsində müəyyən qaydalar formalaşmışdır və “۱” sonqoşmasının klassik fars dilində ifadə etdiyi digər mənalar sırasından çıxmış və o, bir növ vasitəsiz tamamlığın göstəricisinə çevrilmişdir. Belə ki, əgər vasitəsiz tamamlıq qeyri-müəyyən və ya ümumilikdə predmetlər sinfini ifadə edən sözlə ifadə olunmuşsa, “۱” sonqoşması işlənmir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər fars dilçiliyində bu fikir birmənalı şəkildə qəbul edilirsə, digər İran dillərində mövcud vəziyyət böyük mübahisələr doğurur və hətta bir sıra alimlər tərəfindən heç bir əlamət olmadan işlənen sözün təsirlik halda yox, adlıq halda olması iddia edilir*”²¹.

Hind-İran dillərində işlənen qoşmalar haqqında bu qənaətə gəlmək olar ki, bu dillərdə qədimdə həm önqoşmalar, həm də sonqoşmalar kifayət qədər işlək olmuş, dilin inkişafının sonrakı mərhələsində isə bəzi dillərdə sonqoşma sistemi nisbətən zəifləmiş və daha çox önqoşmalar işləklik qazanmışlar. Bəzi dillərdə isə bu hal müasir dövrdə də davam edir.

Bütün Hind-İran dillərindən İran dilləri hind dillərinə ən yaxın olanıdır. Ona görə bir çox alimlər belə güman edirlər ki, tarixən Hind-İran dil ümumi birliyi mövcud olmuşdur. Hind-Avropa dilləri

---

²⁰ Расторгуева, В.С. Опыт историко-типологического исследования иранских языков / [в 2 томах] Отв. ред. док. фил. наук В.С.Расторгуева. – Москва: Наука, - т. 1 – 1975. – 240 с., с.110

²¹ Kərimov, A. Hal münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələri / A.Kərimov. – Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, – 2006. – s.364

ailəsinə daxil olan urdu dilində önqoşmalar yoxdur. Lakin urdu dilində elə dil vahidləri vardır ki, önqoşmalarla eyni funksiyanı yerinə yetirirlər. Onlar sonqoşmalar adlanır və isim, sifət, əvəzlik, məsdər, bəzən də zərflər işlənərək onların cümlədə digər sözlərlə sintaktik münasibətini ifadə edirlər.

Urdu dilində olan sadə sonqoşmalara کا (ka), کو (ko), سے (se), میں (men), پر (par) və digərləri aiddir. Bu sonqoşmalar urdu dili ilə yanaşı hindi dilində də çox geniş istifadə olunur.

Sonqoşmaların məkan anlayışının ifadə olunmasında rolu yalnız Hind-İran qrupuna daxil olan dillərdə deyil, digər dil qruplarında da müşahidə olunur.

Hind-İran dillərində, o cümlədən əksər dillərdə sonqoşmalarla hal şəkilçilərinin qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqi dilçiliyin ən önəmli məsələlərindən hesab edilir. Sonqoşmalar halların mənalərini dəqiqləşdirirlər və sonqoşmalı cümlə sırasında adların sintaktik roluna işarə edirlər.

Urdu dilində ismin hal sistemi, əsasən, vasitəsiz, vasitəli və çağırış forması olmaqla 3 formada özünü göstərir. Urdu dilində vasitəsiz halın özünəməxsus göstəricisi yoxdur. Vasitəli hal isə hər zaman müəyyən sonqoşmanın müşayiəti ilə işlənərək vasitəli halın ümumi mənasını ifadə etmiş olur.

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, Hind-İran dilləri qədimdə geniş inkişaf etmiş hal sisteminə malik olmuşdur. Sonrakı mərhələdə hal paradiqması dağılmış və tədricən hal münasibətləri önqoşmalar və sonqoşmalar hesabına yaranmışdır. Qədim hind dilinin ən arxaik forması olan veda dilində alimlər yeddi hal paradiqması qeyd edirlər. Bu bərdə danışarkən A. Kərimov yazır: *“Hal kateqoriyası yeddi formalı kateqoriyadan ibarətdir: nominativ, akkuzativ, instrumental, dativ, ablativ, genitiv, lokativ”*²².

Bir sonqoşma bir neçə adı (isim, sifət, əvəzlik və ya say) idarə edəndə, bütün bu adlar əsas vasitəli formada çıxış edirlər. Sonqoşma isə yalnız bir dəfə - o da addan əvvəl tətbiq olunur.

---

²² Kərimov, A. Qədim Hind mədəniyyəti / A.Kərimov. – Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, – 2008. – 172 s., s.159

Bir sonqoşma ilə idarə olunan çoxsaylı sözlər sayıldıqda bu sonqoşma daha çox ifadəlilik üçün bu söz qrupunun yalnız sonunda deyil, həm də əvvəldə birbaşa birinci sözdən sonra gələ bilər.

İkinci paraqraf “Urdu dilində sonqoşmaların tədqiqi tarixi” adlanır. Bu paraqrafta urdu dilinin müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən ölkəmizdə tədqiqi tarixi araşdırılmış və bu barədə yazılmış monoqrafiya və dərsliklər haqqında məlumat verilmişdir.

Urdu dilinin tarixini bilmək üçün Hindistanda baş verən etnik xüsusiyyətlərə diqqət etmək lazımdır. Məlumdur ki, Hind-Avropa dilləri üçün əsas rolunu oynayan sanskrit, orta əsrlərdə latın dilinin müasir Avropa dilləri üçün oynadığı rolu oynadı. Sanskrit dili də latın dili kimi çoxdan danışq dili funksiyasını itirsə də Hindistanda olan dillər üçün ortaq bir başlanğıc hesab edilir. Bu dil həm hindi, həm də urdu dilinin əsasını təşkil edir. Sadəcə, hindi dili daha çox sanskritlə bağlılığını və qədim hind yazısını saxlasa da urdu dili daha çox islam mədəniyyəti ilə bağlı olduğundan ərəb əlifbasına keçdi və islam dininə sitayiş edən qonşu xalqların dilindən kifayət qədər söz bu dilə keçmişdir. Buna görə də urdu dilinin kökü, dəyişmə tarixi və inkişafı ilə bağlı ən çox qeyd edilən nəzəriyyə bundan ibarətdir ki, bu dil - ərəb, fars, puştu, türk, hind dillərinin və bəzi yerli Hindistan dialektlərinin təsirinə uğramışdır.

Üçüncü paraqraf “Urdu dilində sonqoşmaların mənə növləri” adlanır. Urdu dilində sonqoşmalar, əsasən, vasitəli halın mənasını dəqiqləşdirmək üçün işlənir. Bu sonqoşmalar vasitəli halla işlənərək müxtəlif sintaktik mənalar ifadə edirlər. Urdu dilində sonqoşmaların nitq hissələri ilə münasibətlərinin də özünəməxsus cəhətləri vardır. Semantikalarına əsaslanaraq Pakistan alimləri urdu dilində sonqoşmaları 5 mənə növünə bölürlər:

1. Birləşdirici sonqoşmalar; 2. Şərt sonqoşmaları; 3. Sual sonqoşmaları; 4. Bağlayıcı sonqoşmalar; 5. İzafət sonqoşmaları.

Birləşdirici sonqoşmalar. Qeyd edək ki, bu qrupa daxil olan sonqoşmalar əksər dillərdə olduğu kimi daha çox klasik, ədəbi dildə işlənərək gündəlik danışqda elə də geniş işlənmə dairəsinə malik deyillər. Birləşdirici sonqoşmalara aşağıdakı sonqoşmalar aiddir: میں [men], لئے [liye], سے [se], اوپر [upar], کو [ko], نیچے [niçe], پر

[par], اندر [andr], سامنے [samne], تک [tak], درمیاں [darmiyan], آگے [aqe], باہر [bahr], پیچھے [piçhe], ساتھ [sath].

Bu sonqoşmalar müxtəlif işlənmə məqamlarında çıxış edərək cümlələrin tam formalaşmasında müəyyən rol oynaya bilirlər.

Şərt sonqoşmaları. Şərt sonqoşmaları şərt ilə əlaqədar olaraq işlənən və cümlədə ifadə olunan şərti bildirən sonqoşmalardır. Onlar aşağıdakılardır: اگر [aqar], جبکہ [cabki], جو [co], جون جون [con con], جب [cab], بس [bas], اگرچہ [aqarçi], جب تک [cab tak], جونہی [conhi]

Qeyd olunan sonqoşmalar cümlənin şərtin ifadə olunduğu hissəsindən sonra işlənirlər. Verilən cavabdan sonra isə onlara uyğun olaraq aşağıdakı sonqoşmalar işlənir:

پھر [par], پر [par], چونکہ [çunki], تب [tab], لیکن [lekin], تو [to], اگر [aqar], جب [cab] جو [co], اس لئے [is liye], باہم [tahm], بھی [phir hi] və اگر [aqar], تو [to] sonqoşmaları şərt olan cümlələrdə şərt sonqoşmalarından sonra işlədilir:

میں جب گھر سے چلتی تو تمہیں نہ مل سکی۔

[Me cab qhar se çalti to tumhe na mil saki]

Mən evdən gedəndə sizinlə görüşə bilmədim²³.

Beləliklə, bu qruplara daxil olan sonqoşmalar bir-birlərini tamamlayaraq, fikrin tam ifadəsini təmin edirlər:

Sual sonqoşmaları. Sual sonqoşmaları nəyisə soruşmaq üçün istifadə olunan, sual bildirən sonqoşmalardır. Sual sonqoşmaları bir çox nitq hissələri ilə işlənərək cümlədə sualın ifadə olunmasında önəmli rol oynayırlar. məs: کون [kon], کیسا [keysa], کہا [kaha], کیوں [kiyo], کیا [kiya], کس طرح [kis tarah], کب [kab], کس لئے [kis liye], کتنا [kitna], کیسے [keyse].

Sual sonqoşmaları əksər dillərdə olduğu kimi urdu dilində də gündəlik həyatda ən çox istifadə edilən sual cümlələrinin söz sırası, sual intonsiyası ilə yanaşı, əsas elementlərindən biridir.

آپ کے لئے کتنا کپڑا کافی ہے؟

[Ap ke liye kitna kapra kafi he?]

Sizə nə qədər parça kifayətdir?²⁴

23 - s.10 - ماہ نو / مارچ ۲۰۰۳ - ص ۳۹۶

24 - s.12 - اشفاق احمد گدان / لاہور ۲۰۰۱ - ص ۳۹

Bağlayıcı sonqoşmalar. Bağlayıcı sonqoşmaları söz və söz birləşmələri arasında əlaqə yaradan sonqoşmalardır. Bağlayıcı sonqoşmalar həm sadə, həm mürəkkəb cümlələrdə işlənə bilirlər.

Sonqoşmaların mənaca son qrupuna *izafət sonqoşmalarını* aid edirlər. *İzafət sonqoşmaları* isimlərə aid hissəcik olub, isimlərin qarşılıqlı əlaqəsini göstərirlər:

کا [ka], را [ra], کے [ke], رے [re], کی [ki], ری [ri]

İsmin əksər dillərdə ən aktiv nitq hissələrindən olduğunu nəzərə alsaq, izafət sonqoşmalarının da olduqca işlək sonqoşma növlərindən olduğunu müşahidə edə bilərik:

اس کا بیٹا نہیں ہے -

[Us ka beta nehi he] Onun oğlu yoxdur²⁵.

Beləliklə, urdu dilində sonqoşmaların müxtəlif mənə qruplarında çıxış edərək, bir çox mənənin ifadə olunmasında aktiv rola malik olduqlarının şahidi oluruq. Lakin onu qeyd etməliyik ki, urduşünas alimlərin apardıqları bölgüdə sonqoşmalara aid edilən bir çox sözlər Azərbaycan dilində sonqoşma deyil, ədəd, bağlayıcı, sual əvəzliliklərinə aiddir. Bunu isə biz Pakistanda fundamental dilçilik elminin olmaması ilə əlaqələndirə bilərik. Tərkiblərinin mənalarına əsaslanaraq urduşünas alimlərin urdu dilində işlənən sonqoşmaları - birləşdirici sonqoşmalar, şərt sonqoşmaları, sual sonqoşmaları və izafət sonqoşmaları kimi təsnif etdikləri bölgünün düzgün olmadığı qənaətinə gəlirik. Ən doğru bölgünün rus müəlliflərinə aid olduğunu hesab edirik.

Dissertasiyanın ikinci fəslə "Urdu dilində sadə sonqoşmaların əsas linqvistik xüsusiyyətləri" adlanır. Bu fəsil öz növbəsində iki paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqraf "*Urdu dilində sadə sonqoşmaların qrammatik xüsusiyyətləri*" adlanır.

Müasir urdu dili isə quruluşca erqativ dillər sırasında daxil olduğundan, bu dilin erqativliyi zaman formaları ilə şərtlənir. Təsirli feillərin mübtədaları [(y)aa] bitmiş feili sifətə əsaslanan zaman formalarında erqativ mübtədalara çevrilirlər. Təsirsiz feillərin və bitməmiş zamanda olan təsirli feillərin mübtədaları isə adlıq mübtədalar olurlar.

s.27 – راجہ عامحمد بھٹی - آذربائیجان کوہ قاف کی جنت / اسلام آباد ۲۰۰۹ - ص.۳۷²⁵

Urdu dilinin qrammatik quruluşu stabilləşdikdən sonra bu dildə sonqoşmaları morfoloji strukturuna görə *sadə, mürəkkəb və düzəltmə* olmaqla 3 yerə böldülər.

Yaranma üsuluna görə sonqoşmalar urdu dilində 2 yerə bölünürlər: *törəmə* və *qeyri-törəmə*. Qeyri-törəmə sonqoşmalara sadə sonqoşmalar daxildir və onların sayı 7-dir. Sadə sonqoşmalara aiddirlər: کا (kā), کو (ko), میں (men), پر (par), سے (se), تک (tak) və نه (ne).

Törəmə mürəkkəb sonqoşmalar içərisində aşağıdakıları ayırmaq mümkündür:

1. *Addan* (yəni isim və sifətdən) yarananlar. Məsələn, کی طرف (*ki taraf*) “istiqamətində”; کے قابل (*ke kabil*) (uyğun);

2. *Zərfdən yarananlar*, məsələn: کے اندر [*ke andar*] “içərisində”, کے سامنے [*ke samne*] (önündə, üzbəüz).

3. *Feildən yarananlar*, məsələn, کے لئے [*ke liye*] “üçün”, کے مارے [*ke mare*] “səbəbi ilə”, “görə”;

4. *Önqoşmalardan yarananlar* (yəni etimoloji olaraq ərəb-fars və hindi önqoşmalarına aid olanlar), məsələn: کے بغیر [*ke bagair*] “siz, siz, suz, süz”, کے ما [*ke ma*] –“-ilə, -la, -lə”; کے بنا [*ke bina*] –“-siz, -siz, -suz, -süz”.

کا [*kā*] sonqoşması urdu dilində ən işlək sonqoşmadır. İstənilən müstəqil nitq hissəsi ilə birləşir: isimlə (- باپ کا گھر [*bāp kā ghar*]– atamın evi), sifətlə (- بڑوں کا کام [*baro kā kām*]– böyüklərin işi), sayla (ان کا دوست [*do-tin kā fark*] – cüzi fərq), əvəzliklə (لکھنے کی [*un ka dost*] onların dostu), feillə: a) məsdərlə (- لکھنے کی [*anevalon ke nam*] – iştrakçıların adları), zərflə (- یہاں کا آدمی [*yahan ka admi*] – yerli insan).

کو [*ko*] sonqoşması - isim və fellərin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirmək üçün istifadə olunan sonqoşmalar qrupuna daxildir. Bu qrupa daxil olan digər sonqoşmalar aşağıdakılardır:

1. Mübtəda ilə işlənən نه [*ne*] sonqoşması.
2. Tamamliqla işlənən کو [*ko*] sonqoşması.
3. İzafət sonqoşmaları olan کو [*ko*], کے [*ke*], کی [*ki*] sonqoşmaları.

4. İsim və feillərin əlaqəsini əks etdirən میں [me], سے [se], پر [par] və تک [tak] sonqoşmaları.

5. İsimləri bir-birindən fərqləndirən سا [sa], ایسا [eysa], ویسا [veysa], جیسا [ceysa], طرح [tarah], گویا [goya] sonqoşmaları.

Urdu dilində کو [ko] sonqoşması tamamlıqdan sonra işlənir:

سعید نے اس اخنبی شخص کو غور سے دیکھا -

[Said ne us acnabi şaxs ko ğor se dekha].

Səid bu vətəndaşa diqqətlə baxdı²⁶.

Yuxarıda göstərilmiş cümlədə کو [ko] sonqoşması canlı məfhumları bildirən tamamlıqlardan sonra işlənmişdir. Cansız məfhumları bildirən tamamlıqlardan sonra isə کو [ko] sonqoşması istifadə olunmur, məs:

انہوں نے میری کتاب پڑھی -

[Inho ne meri kitab parhi]

Onlar mənim kitabımı oxuyublar²⁷.

ماں نے تار کا فارم بہر دیا -

[Ma ne tar ka farm bhar diya]

Ana teleqramın blankını doldurdu²⁸.

کو [ko] sonqoşması yönlük və təsirlik hallarına uyğun gəlir. Bu zaman sonqoşma vasitəli və vasitəsiz tamamlıq funksiyalarını yerinə yetirir, məs:

یہیں ہوائی جہازوں کو درست کرنے کے کارخانے بھی ہیں -

[Yahi havayi cahazon ko durust karne ke karxane bhi hen]

Burada təyyarələri təmir etmək üçün zavodlar da var²⁹.

İsimlərdən sonra gələcə کو [ko] həmişə sonqoşma kimi çıxış edir, lakin əvəzlikdən (şəxs, işarə, sual, nisbi əvəzliliklər də daxil olmaqla) sonra gəldikdə, o, e~h (em) suffiksi ilə əvəz oluna bilər. Şəxssiz konstruksiyalarda feilin real və ya məntiqi mübtədası کو [ko] ilə vurğulanır və feil məntiqi vasitəsiz tamamlıq ilə uzlaşır. Bu halda o, mübtədə hesab olunur, çünki üstünlük dərəcəsinə işlədilən sifət (apna)-nı idarə edə bilər, bağlayıcı ədatlı qısa cümlələrin mübtədası ola bilər və cümlənin əvvəlində gəlir.

²⁶ s.25 - سفق ال رحمن انسانی تماشا - لاہور - ۲۰۰۳ - ۳۲ ص.

²⁷ s.29 - اردو ادب کی مختصر ترین تاریخ - ڈاکٹر سایم اختر - ۲۰۱۰ - ۸۲ ص.

²⁸ s.56 - ابلاغ رسالہ سہ ماہی - پروفیسر احمد سجاد - اگست - ۲۰۱۴ - ۳۹ ص.

²⁹ Yenə orada - s.71

سے (se) sonqoşması, əsas etibarilə, tamamlıq və zərf yaradan münasibətlərin ifadə olunması üçün ifadə olunur. Eyni münasibətlər həm də میں (meñ) qoşması vasitəsilə ifadə olunur.

سے (se) sonqoşması çıxışlıq halın ifadə olunmasında iştirak edir. “-dan”, “-dən”, “ilə”, “-la”, “-lə”, “vasitəsilə” və “nisbətən” kimi mənalar سے (se) sonqoşması vasitəsilə ifadə olunur. Lakin bəzi hallarda digər sonqoşmalar bu mənaları daha dəqiq ifadə edə bilirlər.

سے (se) sonqoşması urdu dilində üstünlük dərəcəsinin ifadə olunmasında da iştirak edir. Belə ki, üstünlük dərəcəsi urdu dilində iki üsulla ifadə olunur:

1) ya sifətdən əvvəl سب سے [sab se] birləşməsi əlavə olunur:

بڑا سب سے [sab se bara] - ən böyük

مضبوط سب سے [sab se mazbut] - ən güclü

2) və ya sifət سے (se) sonqoşması ilə təkrar olunur:

بڑے سے بڑا [bare se bara] - ən böyük

تک (tak) sonqoşması - digər sonqoşmalara nisbətən daha məhdud işlənmə dairəsinə malik olsa da, bəzi məqamların ifadəsində iştirak edir. Məsələn, bu sonqoşma limit və ya son hədd bildirə bilir. Başqa sözlə, تک (tak) sonqoşması nəyinsə zaman və məkan etibarilə hansı nöqtəyə qədər uzandığını göstərir:

چار بجہ تک آئیے۔

[Çar bace tak aiye]

Saat 4-ə qədər gəl.³⁰

آپہوں نی دور دور تک چور کی تلاش کی۔

[Unhom ne dur dur tak çor ki talaş ki]

Onlar oğrunu tapmaq üçün yaxını və uzağı (yaxına və uzağa qədər) axtardılar.³¹

تک (tak) sonqoşması həm də emfatik hissəcik kimi çıxış edir.

تک (tak) sonqoşması “həttə” mənalı hissəcik kimi çıxış edir.

پر (par) sonqoşması - əsas etibarilə məkan və zaman münasibətlərinin ifadəsində iştirak edir. Bu sonqoşmanın işlənmə hallarından biri də odur ki, müəyyən məsafəyə hərəkəti bildirir:

میں کام پر چلا گیا۔

³⁰ s.29 - زندگی نو رسالہ - دہلی - ۲۰۱۸ - ۴۹ ص

³¹ s.37 - رات پشمینے کی - گلزار - ۲۰۰۹ - ۲۴۴ ص.

[Men kam par çala qaya]

Mən işə getdim.³²

پر (par) sonqoşması bəzi hallarda məsdərlərdən sonra işlənir. Bu zaman məsdərlər feildən yaranan isimlər olurlar. Bu işlənmə məqamı müəyyən zamanın ifadəsindən dərhal sonra məkanı ifadə edir. پر (par) sonqoşması məsdərləri izləyə bilər.

میں (men) sonqoşması - urdu dilində əsasən məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edən sonqoşmalardandır, lakin bir çox başqa funksiyalara da malikdir:

اس نے اونچی چھلانگ لگانے میں ریکارڈ قائم کیا ہے۔

[Us ne uçı çhalanq laqane me rekard kaym kiya he]

O, hündürlüyə tullanmaqda rekord qırıb.³³

Məkan mənalı میں (men) sonqoşması müəyyən zaman və fəza kəsiyində məkan ifadə edir. Belə məkan ya konkret ya da mücərrəd ola bilər:

کمرے میں [kamre men] - otaqda

نے - [ne] sonqoşması - mütləq zamanlı feilin real və ya məntiqi mübtədasını vurğulayır. Əgər cümlədə کو [ko] sonqoşması işlənmişdirsə, feil məntiqi vasitəsiz tamamlılıqla uzlaşır. Daha əvvəlki yazılarda qeyd olunurdu ki, نے (ne) sonqoşması məqsədyönlülüyün və ya şüurluluğun seçimini ifadə edir, lakin “ismi birləşmə + (ne) sonqoşması + məsdər + köməkçi feil konstruksiyası”nın ayrılıqda 1-ci, 2-ci və 3-cü şəxslər üçün tətbiqi o nəticəyə gətirib çıxardı ki, نے (ne) sonqoşmasının əvvəllər “sondakı seçim” kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi qəbul edilməsi sonradan onun başlanğıc kateqoriyanın ifadə vasitəsi kimi yenidən qrammatikləşməsi ilə əvəz olundu. Bu konstruksiyanın ikinci şəxs mübtədaları ilə istifadəsi “başlanğıc kateqoriyası”nın semantikasını ilə məsdərin potensial-prospektiv semantikasını və nitq faktorunun təsiri arasında baş verən xüsusi maraqlı qarşılıqlı təsiri artırır.

Urdu dilində ərəb və fars mənşəli elementlər üstünlük təşkil edirlər. Lakin onlardan bəziləri hind mənşəlidir. Buraya اگے (age), پاس (pas), پیچھے (pichhe) ساتھ (sath) və digərlərini aid etmək

³² s.14 - علمی قواعد اردو - ڈاکٹر حسین مثابد رضوی - ۲۰۱۱ - ۳۲ ص.

³³ Yenə orada - s.21

olar. Urdu dili zaman keçdikcə müsəlman xarakterindən uzaqlaşır hind xarakteri qazandığından, hind mənşəli sözləri bu sözlər əvəz edir. **کے** (ke) sonqoşması olmadan vasitəli hal üçün istifadə olunan ümumi **سمیت** (samet) “ilə, birlikdə” terminindən istifadə olunur: **سمیت ہاتھیوں** “samet hathiyon” feillə birlikdə; **اس سمیت** (us samet) “onunla birgə”. Qeyd edək ki, **سمیت** (samet) (-ilə, -la, -lə) sonqoşması (sanskrit feili sifətinə gedib çıxır) və bütün mürəkkəb və tərkibi sonqoşmalar birlikdə urdu dilində sonqoşmaların quruluşa növlərindən olan düzəltmə sonqoşmaları formalaşdırırlar.

Düzəltmə sonqoşmalar urdu dilində sadə və mürəkkəb sonqoşmalarla birgə yer alırlar və iki sadə sonqoşmanın birləşməsi və ya bir mürəkkəb və bir sadə sonqoşmanın birləşməsi nəticəsində yaranırlar. Düzəltmə sonqoşmanın ikinci hissəsi rolunda **سے** [se] və **تک** [tak] sadə sonqoşmaları işlənir:

کی طرف سے [par se] üstündən, **میں سے** [me se] içindən, **کی طرف سے** [ke taraf se] tərəfindən, **کے سامنے سے** [ke samne se] önündən, qarşısından, **کے پاس سے** [ke pas se] yanından, **کے اگے سے** [ke aqe se] önündən, qarşısından, **کے نیچے سے** [ke niçe se] aşağısından, **کے اندر سے** [ke andr se] içindən, **کے اوپر سے** [ke upar se] üstündən, **کے اوپر تک** [ke upar tak] yuxarıya qədər, **کے اور تک** [ke andr tak] içinə qədər, **کے بیچ تک** [ke biç tak] ortasına qədər.

İkinci fəslin digər paragrafı “Urdu dilində sadə sonqoşmaların yaratdığı mənə münasibətləri” adlanır. Urdu dilində sonqoşmalar bir sözdən (sadə sonqoşma) və ya bir ifadədən ibarət ola bilər. Sonqoşmalı birləşmələr iki növdür: sonqoşmalı zəncir (məkan və hərəkətin mürəkkəb əlaqələrini ifadə edən iki sonqoşma) və mürəkkəb sonqoşmalar.

Urdu dilində **کو** [ko] sonqoşması üç növdə əlaqənin həyata keçirilməsində istifadə olunur:

I. Obyektiv əlaqə; II. Adverbial əlaqə; III. Predikativ əlaqə

Obyektiv əlaqə. Obyektiv əlaqənin ifadəsi zamanı **کو** [ko] sonqoşması adətən buraxılmır. Bu sonqoşma, əsasən, bir qrup sözlərlə birgə işlənir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

a) Şəxs əvəzliyi və ya canlı isimlərlə:

اس سے پہلے تو اس کے باپ نے کبھی کسی بچے کو ایک پیسہ بھی نہ دیا۔
[Usse pehle to us ke baap ne kabhi kisi baççe ko ek peysa bhi na diya]

Bundan əvvəl onun atası nə vaxtsa hansısa uşağa bir qəpik də verməyib.³⁴

b) İsim, konkretləşmiş işarə əvəzliyi və ya hər hansı başqa sözlərlə, məs:

میں بھی اپنی گڑیا کو انہیں ہاتھ نہ لگانے دوں گی۔

[Men bhi apni quriya ko inhe hat na laqane dung]

Mən də onlara gəlinciyimə əl vurmağa icazə verməyəcəyəm.³⁵

c) Feildən asılı olan subyektiv məsdərlə:

یہ کشتی ڈوبتے ہوؤں کو بچانے کے لئے استعمال کی جاتی ہے۔

[Ye kişti dubne huo ko baçane ke liye istimal ki cati he]

Bu gəmidən batanları qurtarmaq üçün istifadə olunur.³⁶

کو [ko] sonqoşmasının ifadə etdiyi məna münasibətlərindən biri *adverbial* əlaqədir. Adverbial əlaqənin ifadəsi zamanı *ko* sonqoşması buraxılmır və bu sonqoşma aşağıdakı dil vahidləri ilə ifadə oluna bilər:

a) Zaman zərfliyi funksiyasını yerinə yetirən isim və sayla:

رات کو رقص و موسیقی کا ایک اچھا پروگرام تھا جس میں ازبکستان کے

اچھے گانے اور ناچنے والوں نے حصہ لیا۔

[Rat ko raks-o-musiki ka ek aççha proqram tha cis me uzbekistan ke aççhe qane our naçnevalo ne hissa liya]

Axşam Özbəkistanın yaxşı müğənni və rəqqaslarının iştirak etdiyi musiqili bir proqram var idi.³⁷

کو [ko] sonqoşmasının yaratdığı məna münasibətlərinə *predikativ əlaqə* də daxildir. Predikativ əlaqənin ifadəsi zamanı digər məna münasibətlərində olduğu kimi *ko* sonqoşması buraxılmır. *ko* sonqoşmasının predikativ əlaqənin yaradılması zamanı ifadə olunduğu dil vahidlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür. *ko* sonqoşması Cümlədə predikativ ismi xəbər funksiyasında çıxış edən vasitəli halda olan məsdərlə ifadə olunur:

³⁴ - غبار خاطر – مولانا ابوالکلام آزاد – ۲۰۱۸ - ۴۹-ص.

³⁵ Yenə orada – s.35

³⁶ Yenə orada – s.45

³⁷ Yenə orada – s.23

مصور علی ترین انسانی جذبات میں سے ایک جذبہ یعنی اپنے ملک کی محبت کو ظاہر کرنے کو کامیاب ہوا -

[*Musavvir alitarin insani cazbat me se ek cazba yani apne mulk ki muhabbat ko zahr karne ko kamiyaab hua*]

Rəssam ən ali insani hissələrdən biri olan vətənə məhəbbət hissini təcəssüm etdirməkdə müvəffəq olub.³⁸

سے [se] sonqoşması - urdu dilində geniş işlənmə imkanlarına malik olan sadə sonqoşmalardandır və bir çox münasibətlərin ifadə edilməsində iştirak edir. Bu münasibətləri iki tip əlaqə şəklində qruplaşdırmaq mümkündür:

Urdu dilində sadə sonqoşmalardan digəri olan میں [men] sonqoşması - da iki tip əlaqənin ifadəsinə xidmət edir:

1. Obyekt əlaqəsi; 2. Zərflik əlaqəsi.

Urdu dilində sadə sonqoşmalardan biri olan پر [par] sonqoşması bir çox mənaların ifadə olunmasında iştirak edir. پر [par] sonqoşması üç tip əlaqəninin fədəsi zamanı istifadə olunan sonqoşmadır:

1. Obyekt əlaqəsi; 2. Zərflik əlaqəsi; 3. Predikativ əlaqə.

Urdu dilində məna münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edən digər sonqoşmalardan biri də نے [ne] sonqoşmasıdır. Sadə sonqoşmalardan biri olan نے [ne] sonqoşması erqativ konstruksiyada mübtədanın göstəricisidir:

پھر میں نے اس کی طرف دیکھا۔

[*Phir me ne us ki taraf dekha*]

Sonra mən onun tərəfə baxdım.³⁹

Sonqoşmaların ən spesifik xüsusiyyətlərindən biri də onların feillərlə əlaqəsi və işlənmə məqamıdır. Urdu dilində bir çox feillər cümlədə müxtəlif sonqoşmalarla işlənilir. Bu birgə işlənmə halları feillərin leksik xüsusiyyətləridir. Burada ifadə olunmuş məna bir növ feilə yüklənmiş olur.

Üçüncü fəsil “*Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmalar*” adlanır. Fəslin birinci paragrafı “*Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmaların əsas grammatik xüsusiyyətləri*” adlanır.

³⁸ s.62 – رات پشمنے کی – گلزار – ۲۰۰۹ – ۲۴۱ ص.

³⁹ Yenə orada – s.32

Urdu dilində sonqoşmaların morfoloji xüsusiyyətlərinə görə təsnif olunduğu qruplardan biri də mürəkkəb sonqoşmalardır. Mürəkkəb sonqoşmalar sadə sonqoşmaların müxtəlif nitq hissələri ilə birləşməsi yolu ilə düzəlidir.

Urdu dilində qoşmaların birgə işlənərək mürəkkəb sonqoşma yaratdığı işlənmə məqamı bu dillərdə, əsasən, köməkçi ad kimi xarakterizə olunur. Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmalar کا [ka] sadə sonqoşmasının isim, sifət, zərflə birləşməsindən ibarət sonqoşmalı ifadələrdən və daha mürəkkəb konstruksiyalardan ibarətdir. Mürəkkəb sonqoşmalar iki hissədən ibarət olur: کا [ka] sonqoşması (کے [ke] və ya کی [ki] dəyişilmiş formasında) və ya سے [se] sonqoşmasından və isim, sifət, zərf, feili bağlama və ya önqoşmadan ibarət olur.

Mürəkkəb sonqoşmalarda adətən ikinci hissə öz leksik mənasını saxlayır, birinci hissədə isə کا [ka] sonqoşması (کے [ke], کی [ki]) və ya سے [se] sonqoşması idarə olunan sözlə sonqoşmanın ikinci hissəsini birləşdirməyə xidmət edir.

Urdu dilində belə sonqoşmaların sayı olduqca çoxdur. Bir sıra sonqoşmalı ifadələrdə elementlərin sırası ikitərəfli ola bilər. Başqa sözlə, birləşmənin strukturunda və ya uzlaşma zamanı xırda dəyişikliklər göstərilə və ya göstərilməyə bilər. Qrammatik vasitələrdən, adətən, ən çox istifadə olunanlar qeyd olunur. Çox vaxt belə sonqoşmaların aid olduğu 6 əsas struktural növlər sıralanır:

کا [ka] sonqoşması + adlıq halda olan isim + sonqoşma

کا [ka] sonqoşması (کے [ke] və ya کی [ki] şəklində işlənə bilər) özündən sonra gələn isimlə cins və hala görə uzlaşır:

وجہ [vacah] “səbəb” – کی وجہ سے [ki vacə se] “səbəbindən”

ذریعہ [zaria] “vasitə, üsul” – کے ذریعے [kē zariya] “vasitəsilə”

طور [tour] “üsul, yol” – کے طور پر [kē tour par] “kimi, bu yolla”

مقابلہ [mukābila] “müqayisə” – کے مقابلے میں [kē mukābilē men] “müqayisədə”

آپ یہ کام کس کی وجہ سے کر رہے ہیں؟ امان کے حکم کی وجہ سے۔

[āp ye kām kis kī vacah sē kar rahē hen? – Amman kē hukm kī vacah sē]

Sən bu işi kimin üçün edirsən? Anamın istəyi səbəbindən.⁴⁰

Sonqoşmanın bu mənasını کس وجہ سے “kis vacə se” (کی [kī] sonqoşması olmadan) ilə müqayisə edək:

آپ یہ کام کس کی وجہ سے کر رہے ہیں؟ ضروری ہے۔
[āp ye kam kis ki vacəh se kar rahe hen? Zaruri he]

Sən niyə bu işi görürsən? Lazımdır.⁴¹

Əgər mürəkkəb sonqoşmanın ikinci hissəsi qadın cinsində olan isimlə ifadə olunarsa o zaman کا [ka] sonqoşması کی [ki] formasında işlənir:

ح کی طرح [ki tarah] – tərzində (طرح [tarah] – üsul, növ, tərz, isim, qadın cinsi)

کی طرف [ki taraf] – tərəfində (طرف [taraf] – tərəf, isim, qadın cinsi)

میں نے کھڑکی کے شیشے سے نیچے کی طرف دیکھا۔

[Me ne khirki ke şişe se niçe ki taraf dekha]

Mən pəncərənin şüşəsindən aşağı tərəfə baxdım.⁴²

اب رانی پہلی کی طرح سست نہ رہی۔

[Ab rani pehli ki tarah sust na rahi]

İndi Rani əvvəlki kimi kefsiz deyildi.⁴³

Mürəkkəb sonqoşmaları yaranmasında həlledici rola malik olan əlaqələr urdu dilinin daxili qanunlarından və inkişafından irəli gəlir. Dilin inkişaf mərhələlərində təbii olaraq yaranan bu işləmə formaları hazırda dildə fikrin daha da dəqiq ifadə olunmasında köməkçi rol oynamaqdadır. Mürəkkəb sonqoşmaların inkişafı və tərəflər arasında mövcud əlaqələr sonradan daha da nizamlanaraq tərkibi sonqoşmaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Fəslin ikinci paragrafi “Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmaların yaratdığı məna münasibətləri” adlanır. Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmalar ismin, əvəzliyin, məsdərin və digər dil elementlərinin vasitəli halının formaları ilə birləşərək müxtəlif obyekt və relyativ münasibətləri ifadə edirlər. Mürəkkəb sonqoşmalı söz predikativ

⁴⁰ s.8 - علمی قواعد اردو - ڈاکٹر حسین مثابد رضوی - ۲۰۱۸ - ۳۲ ص.

⁴¹ Yenə orada - s.16

⁴² s.30 - زندگی نو رسالہ - دہلی - ۲۰۱۸ - ۴۹ ص.

⁴³ Yenə orada - s.15

olaraq işlənə bilər, yəni xəbərin əlaqələndirici hissəsi funksiyası daşıya bilər.

Urdu dilində sonqoşmaları semantikasına görə aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür:

İşin icra olunma yerini və ya əşyanın yerləşdiyi yeri bildirən sonqoşmalar:

(سے) کے [ke (se) upar] – üstündə

کے نیچے [ke niçe] – aşağısında

کے اندر [Ke andar] – içində

کے درمیان [Ke darmiyān] – ortada, arasında

کے نزدیک [Ke nazdik] – yaxınlığında

کے پاس [ke pas] – yanında

İkinci qrupa *hərəkətin yönəlmə istiqamətini bildirən sonqoşmalar* aid edilir.

کی طرف [ki taraf] – tərəfində

کی جانب [Kī cānib] – istiqamətində

کے پار [Ke par] – o tərəfə

کے نیچے [ke niçe] – aşağısında

کے پیچھے [ke piçhe] – arxasında

کے پاس [ke pas] – yanında

کے پار [ke par] – o tərəfə, o tərəf ilə

کے راستے [ke raste] – üzərindən

کے لئے [ke liye] – üçün

کے نزدیک [ke nazdik] – yaxınlığında

Beləliklə, aydın olur ki, bu yarımqrupa daxil olan sonqoşmalardan urdu dilində hərəkətin yönəlmə istiqamətini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Burada sonqoşmaların ifadə etdiyi məna çalarları arasında əsas fərq hərəkətin müəyyən fəza daxilində və ya xaricində baş verməsinə görədir.

Sonqoşmalar vasitəsilə urdu dilində ifadə oluna bilən digər münasibətlər qrupuna *işin icra olunma məqsədini bildirən sonqoşmalar* daxildir. Qeyd edək ki, bu yarımqrupa daxil olan sonqoşmaların sayı elə də çox olmasa da, cümlədə bildirən hərəkət-prosesin məqsədini dəqiqliklə ifadə edə bilər. Bundan başqa, bu sonqoşmalar həm də obyekt münasibətlərini ifadə edə bilirlər və bu

zaman sonqoşmalar hadisənin səbəbi olan və ya işarə olunan predmetə və ya şəxsə işarə edə bilirlər.

کے لئے [ke liye] – üçün;
ہمیں اپنے ملک کے لئے ہر چیز کو قربان کرنے کے لئے تیار رہنا چاہئے۔
[Hame apne mulk ke liye har çiz ko kurban karne ke liye tayar
rehna çahiye]

Biz öz vətənimiz üçün hər bir şeyi qurban verməyə hazır olmalıyıq.⁴⁴

Urdu dilində yalnız mürəkkəb sonqoşmalar deyil, həm də tərkibi sonqoşmalar məna münasibətlərini ifadə etmə qabiliyyətinə malikdir. Tərkibi sonqoşmalar iki sadə və ya sadə və mürəkkəb sonqoşmaların birləşməsindən yaranırlar.

اپنے حال اور مستقبل کے بارے میں سوچتے سوچتے اسے نیند آ گئی۔
[Apne hal our mustakbil ke bare men soçte-soçte use nind a
qayi]

Öz vəziyyəti və gələcəyi haqqında düşünə-düşünə yuxusu gəldi.⁴⁵

Urdu dili dünyanın ən sürətlə dəyişən və formalaşmaqda olan dillərindəndir. Urdu dilinin artıq strukturlaşmış qrammatik quruluşu olsa da, tərkibindəki müxtəlif dillərə aid elementlərin çoxluğu və multilingual mühitdə danışılması və inkişafı bu dilin sürətlə dəyişməsi və daha da geniş ərazilərə yayılması ilə nəticələnir. Dil elementlərinin uğradığı struktural və leksik dəyişiklik müxtəlif qrammatik vasitələrdə yer almağa və tədqiq olunmağa davam etməkdədir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aşağıda öz əksini tapan elmi, nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir:

1. Urdu dilində sonqoşmalar, əsasən, vasitəli halın mənasını dəqiqləşdirmək üçün işlənir. Bu sonqoşmalar vasitəli halla işlənərək müxtəlif sintaktik mənalar ifadə edirlər. Urdu dilində cümlədə sintaktik vəzifələr sonqoşmalar vasitəsilə ifadə olunur. Urdu dilində sonqoşmalar ayrılıqda işlənərək cümlə üzvü ola

⁴⁴ s.32 – درخشن کاشف. جدید درسی اردو. کراچی. ۲۰۰۴ - ص ۳۱.

⁴⁵ Yenə orada – s.17

bilmirlər. Sonqoşmalar köməkçi nitq hissələrinə aid olduğundan isim və digər nitq hissələri arasında əlaqələr yaradır.

2. Urdu dilinin qrammatik quruluşu stabilləşdikdən sonra bu dildə sonqoşmalar morfoloji strukturuna görə sadə, mürəkkəb və düzəltmə olmaqla 3 yerə bölünmüşdür. Yaranma üsuluna görə sonqoşmalar urdu dilində 2 yerə bölünürlər: törəmə və qeyri-törəmə. Qeyri-törəmə sonqoşmalara sadə sonqoşmalar daxildir və onların sayı 7-dir.

3. Düzəltmə sonqoşmalar urdu dilində sadə və mürəkkəb sonqoşmalarla birgə yer alırlar və iki sadə sonqoşmanın birləşməsi və ya bir mürəkkəb və bir sadə sonqoşmanın birləşməsi nəticəsində yaranırlar. Düzəltmə sonqoşmanın ikinci hissəsi rolunda س [se] və تک [tak] sadə sonqoşmaları işlənir.

4. Urdu dilində sonqoşmalar bir sözdən (sadə sonqoşma) və ya bir ifadədən ibarət olurlar. Sonqoşmalı birləşmələrin iki növü var: sonqoşmalı zəncir (məkan və hərəkətin mürəkkəb əlaqələrini ifadə edən iki sonqoşma) və mürəkkəb sonqoşmalar.

5. Urdu dilində geniş işlənmə imkanlarına malik olan sadə sonqoşmalar bir çox münasibətlərin ifadə edilməsində iştirak edir. Bu münasibətləri iki tip əlaqə şəklində qruplaşdırmaq mümkündür: 1. Obyekt əlaqəsi; 2. Relyativ əlaqə.

6. Urdu dilində geniş dil imkanlarına malik sonqoşmalar həm də quruluş etibarilə rəngarənglik göstəriirlər. Sonqoşmaların morfoloji xüsusiyyətlərinə görə təsnif olunduğu qruplardan biri də mürəkkəb sonqoşmalardır. Mürəkkəb sonqoşmalar sadə sonqoşmaların müxtəlif nitq hissələri ilə birləşməsi yolu ilə düzəlir.

7. Urdu dilində sonqoşmaların tədqiqində ən çox diqqət çəkən məsələlərdən biri də mənsubiyyət anlayışının sonqoşmalar vasitəsilə ifadə olunmasıdır. “Var, malik olmaq” anlayışı urdu dilində کا [kā] (کے [kē] / کی [kī], پاس کے [kē pās] və ya کو [kō]) sonqoşmaları vasitəsilə ifadə oluna bilər. Burada əsas çıxış nöqtəsi mənsubluq münasibətlərinin növünün dəqiq müəyyənləşdirilməsidir.

8. Urdu dilində vasitəli halın ifadə olunmasında sonqoşmalar həlledici rola malikdirlər. Belə ki, vasitəli hal forması sonqoşmalarla birgə işlənərək hal anlayışını ifadə edir və vasitəli

hal sonqoşmalar vasitəsilə dəqiqlik və konkretlik qazanmış olur. Təkmilləşmiş hal sistemi mövcud olmayan urdu dilində sonqoşmalar hal şəkilçiləri qismində çıxış etsələr də, onları heç bir halda hal şəkilçiləri ilə eyniləşdirmək olmaz. Urdu dilində vasitəli halın ifadə olunmasında və bu halın mənasının dəqiqləşdirilməsində iştirak edən sonqoşmalara کا [kā], کو [ko], سے [se], پر [par], میں [men] aiddir. İsimlərin işləndiyi cinsdən, tək və ya cəm olmasından, sonluqlarından asılı olaraq vasitəli halın işlənmə məqamları fərqlənir.

9. Urdu dilində sonqoşmaları semantikasına görə işin icra olunma yerini və ya əşyanın yerləşdiyi yeri bildiren sonqoşmalar və hərəkətin yönəlmə istiqamətini bildiren sonqoşmalara ayırırlar. Ümumiyyətlə, urdu dilində sonqoşmaların hərəkətin baş verməsi ilə bağlı bütün məna çalarlarını ifadə edə bilər.

10. Urdu dilində isə bəzi hallarda bir neçə sonqoşma birləşir və nəticədə tərkibi sonqoşmalar əmələ gəlir. Bəzi hallarda tərkibi sonqoşmaların tərəfləri iki sadə sonqoşmadan ibarət olur, bəzən isə mürəkkəb sonqoşma ilə sadə sonqoşma birləşə bilər. Tərkibi sonqoşmalar urdu dilində demək olar ki, bütün növ məna münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edə bilərlər. میں سے [men se] tərkibi sonqoşması məkan, obyekt və bölüşdürmə münasibətlərini ifadə edir. پر سے [par se] tərkibi sonqoşması isə məkan və obyekt münasibətlərini bildirir. Digər tərkibi sonqoşmalar isə məzmunundan asılı olaraq, əsas etibarilə, məkan, zaman və obyekt münasibətləri ifadə edirlər.

11. Bir çox dillərdə önqoşmalarla sonqoşmaların müqayisəli təhlili onu göstərir ki, bu proses leksik vahidlikdən sintaktik vahidliyə doğru inkişaf edir və sonqoşmalar önqoşmalar kimi yalnız sintaktik funksiyasının ifadə vasitələri kimi çıxış edirlər.

12. Sonqoşmaların işlənmə dairəsinin geniş olduğu bütün dillərdə olduğu kimi urdu dilində də onlar daim inkişafdadırlar və saylarında daim artım olur. Sonqoşmalar, adətən, sonqoşmalı birləşmələrin mərkəzində yerləşir. Bəzən sonqoşmalı birləşmələrin tərkib hissələrindən yalnız birini dəyişmək sonqoşmanın köməyi ilə söz birləşməsinin ifadə etdiyi qrammatik münasibətlərin dəyişməsi üçün kifayət edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Urdu dilində törəmə və qeyri-törəmə sonqoşmalar // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. – 2010. - №2(73) – s.9-11
2. Urdu dilində کو [ko] sonqoşması və onun sintaktik funksiyaları // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. – 2010. - №4(75) – s.109-111
3. Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmalar // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. – 2011. - №2(78) – s.39-40
4. Urdu dilində bəzi sadə sonqoşmaların sintaktik funksiyaları// – Bakı: Dil və ədəbiyyat. – 2012. - №1(81) – s.21-24
5. Urdu dilində کو [ko] sonqoşmasının cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri// – Bakı: Dil və ədəbiyyat. – 2012. - №3(83) – s.8-11
6. Bəzi düzəltmə və mürəkkəb sonqoşmaların urdu dilində işlənmə xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. – 2013. - №2(86) – s.14-16.
7. Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmaların semantik təsnifatı // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. – 2014. - №2(90) – s.29-32
8. Urdu dilində bəzi sadə və mürəkkəb sonqoşmaların semantik növləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2015 - № 03 (95), s.54-57
9. Urdu dilində نے (ne) sonqoşması və onun cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri // – Bakı: // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2016. – № 4 (100) – s.127-129.
10. Urdu dilində (ne) sonqoşması // Bakı: “İslam həmrəyliyi - 2017: Reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda respublika elmi-metodik konfransının materialları. 25-26 aprel 2017-ci il. Bakı- 2017
11. Pashayeva, A. Peculiar properties of use of derivative and non-derivatie postpositions in sentences in urdu language// - Одеса: Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету – 2017 вьуск 27 том 2, с. 84-87
12. Türk dilçilərinin əsərlərində sadə sonqoşmaların funksional aspektləri // - Bakı: dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2018 - №04 (108), s. 78-85

13. Sadə sonqoşmaların əvəzliliklərlə işlənmə prinsipləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2019 - № 03 (111), s.190-193

14. Hind-İran dillərində sonqoşma sistemi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020, № 1, – s.112-118.

15. Семантические отношения, создаваемые производными суффиксами в языке урду / Актуальні питання гуманітарних наук // Выпуск 43. Том 2 – Дрогобич 2021 –140-146с.

16. Suffix Sistem in Indo-Iranian languages // Professional education through a foreign language acquisition / Nizhny Novgorod, Russia – 2021. – 502-506 p.

17. History of studying suffixes in Urdu language // – Lahore, Pakistan: Anahita, A Research Journal of Persian Language, Literature Art and Culture, 2022. №09 – p.10-22

18. Urdu dilində bəzi mürəkkəb sonqoşmaların yaranma üsulları // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (BDU), – 2023. №2 (122), – s. 77-80

Dissertasiyanın müdafiəsi 21 Yanvar 2025-ci il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BFD 1.06/2 olan Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 20 Dekabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 16.12.2024
Kağız formatı: 60x84 16\1
Həcm: 43 782
Tiraj: 100